

<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2024.116>

Олена БАЧИНСЬКА,

завідувачка кафедри історії України
та спеціальних історичних дисциплін
Одеського національного
університету імені І.І. Мечникова,
докторка історичних наук, професорка,
Одеса, Україна

Olena BACHYNSKA,

Head of the Department of History of Ukraine
and Special Historical Disciplines,
Odesa I. I. Mechnikov National University,
Doctor of History, Professor,
Odesa, Ukraine

e-mail: Olena_an@ukr.net

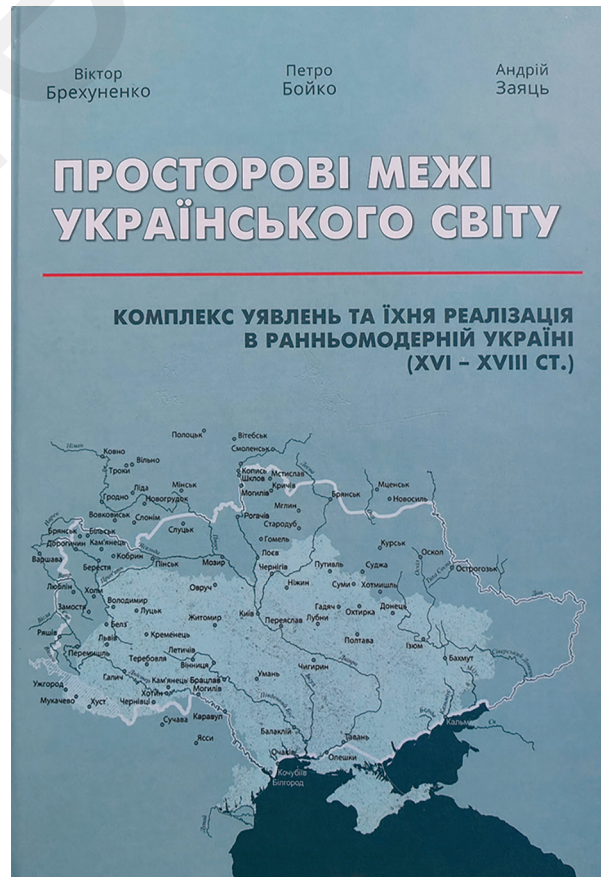
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-0496-5742>

ХОРОЛОГІЯ УКРАЇНИ РАНЬОМОДЕРНОГО ЧАСУ:

БРЕХУНЕНКО В., БОЙКО П., ЗАЯЦЬ А. ПРОСТОРОВІ МЕЖІ УКРАЇНСЬКОГО СВІТУ:
КОМПЛЕКС УЯВЛЕНЬ ТА ЇХ РЕАЛІЗАЦІЯ В РАНЬОМОДЕРНІЙ УКРАЇНІ
(XVI–XVIII СТ.). ЛЬВІВ; КИЇВ, 2023. 480 С.

Рецензована колективна монографія присвячена тематичі, яка, здавалося б, уже мала бути достатньо висвітленою. Однак, незважаючи на неодноразові звернення в історіографії до проблеми українських кордонів у різних контекстах, справа обмежувалася точковими спостереженнями. Системне ж дослідження на рівні з'ясування комплексу уявлень, притаманних ранньомодерним українським елітам та сусідам, а також фізичного опанування території проводиться вперше. Власне намір всебічно осмислити ранньомодерній зріз проблематики українського простору, коли визначалися засади сучасної конфігурації українських кордонів та меж розселення українців, є визначальною рисою колективної монографії.

Насамперед варто відзначити вдалий вибір концептуальної стратегії праці, що дозволило органічно поєднати дослідження уявлень та ідей із простеженням процесу формування просторової організації українського світу та науковою критикою актуалізованих сьогодні Росією заперечень існування української держави. Відтак книга наочно ілюструє тісний зв'язок наукового пізнання з практичними потребами. У нашому випадку ці потреби до краю загострює розв'язана Російською Федерацією війна,

поєднана з апеляціями до «історичних аргументів» як підстави для сучасних територіальних претензій до України.

Автори прагнули докладно описати специфіку «символічної географії» обох ранньомодерних українських еліт — князівсько-шляхетської та козацької — простежити перегуки та новації, внесені «козацьким народом». Паралельно з'ясовувалися переконання про український простір та відповідні політичні практики польської шляхти, верхівки Московії, Кримського ханства, Османської імперії та Швеції. Прискіплива увага до повноти джерельної бази та володіння сучасними джерелознавчими техніками дала змогу суттєво підвищити «віддачу» джерел (у деяких випадках разуче) та зіпнути концептуальні положення книги, висновки і узагальнення на репрезентативний масив прямої та прихованої інформації. Авторі послідовно відмовляються від ідеї віддаленого від джерел теоретизування. Натомість демонструють вдумливе прочитання документальних матеріалів і наративів, вписування спостережень у щільний ідейний та подієвий контекст, тонке розуміння специфіки ранньомодерної доби, застосовують нестандартні ходи як щодо використання джерел різних видів, так і в постановці дослідницьких завдань. У підсумку запропонована концепція є добре обґрунтованою, вона наповнена свіжими ідеями, а головне — «працює» на історичному матеріалі.

Гносеологічно вдалим кроком стало поєднання реконструкції переконань українських еліт зі з'ясуванням поглядів сусідів. Це дозволило по-новому подивитися на низку проблем. Зокрема, обґрунтованим стало пояснення факту переадресації в ранньомодерному українському наративі шляхти уваги з просторових меж українського світу на оптимальні кордони княжої Русі. Пропонується інтерпретація, базована на вмотивованому припущенні, що в основі такого підходу лежало переплетення двох обставин: небажання ідеологічно звужувати простір Русі до невіграшних меж Русі у складі Речі Посполитої та консенсус з приводу визначення природних кордонів українського простору між баченням української еліти та позицією польської шляхти й верхівки Московії.

Узагалі належним чином обґрунтоване акцентування у монографії на перегуках ранньомодерних просторових уявлень української, польської та московської еліт стало однією з сильних її сторін. У підсумку було спростовано латентні історіографічні кліше про несприйняття сусідами української позиції. У площині історичної пам'яті ці кліше, як добре відомо, вилилися у стійкі стереотипи, на яких у свою чергу тримаються колишні й новітні спроби заперечити навіть сучасну конфігурацію українського кордону, не кажучи вже про реальні етнічні межі.

У книзі показано, що в Короні не заперечували українсько-польську межу по західному кордону Руського воєводства, зараховували до Русі Підляшшя, а Ян Анджей Красінський — навіть Люблінщину. На особливу увагу заслуговує прицільний розгляд проблеми бачення українських просторових меж верхівкою Московії. З огляду на сучасні реалії та необхідність наукової перевірки концепції «Новоросії» важко переоцінити узагальнення, що Москва відкрито на рівні царських грамот, сенатських указів, офіційних дипломатичних вимог до Речі Посполитої визнавала український простір від Північного Придніпров'я з Вітебськом включно до узбережжя Чорного моря між гирлом Дніпра та Білгородом, а із Заходу на Схід від Вісли до Кальміусу (на широті Запорожжя) та лівобережних допливів Дону Тулушівки та Підгірної (на широті Слобожанщини). Уміщена в книзі мапа «Межі українського простору, визнані Московією» візуально демонструє ранньомодерні реалії, які вибивають ґрунт з-під новітніх ідеологічних спроб штучно сконструювати так звані «історичні аргументи» під територіальні претензії Росії до України.

Завдяки прагненню вловити множинність відгомонів просторових уявлень і просторової тематики загалом у різних ракурсах авторам вдалося сказати своє вагоме слово в дослідженні тих проблем, де, здавалося, все вже давно «витоптане» попередниками. Показовим прикладом є питання Люблінської унії 1569 року. Попри її постійне перебування у фокусі наукових зацікавлень дослідників з різних країн, саме в рецензованій монографії вперше порушено і розв'язано питання легітимності на Люблінському сеймі передання Мозирського повіту з Київського воєводства до Мінського. Вмотивований висновок про те, що таке передання суперечило духу й літері Київського привілею і стало першим грубим порушенням, зробленим, до всього, безпосередньо на Люблінському сеймі, безумовно, кидає відповідну проекцію на долю Русі у складі Речі Посполитої, а отже й на долю самої новоутвореної держави. Зачіпає воно й реалії новітньої російсько-української війни. Також у монографії вперше показано, що українській еліті вдалося розбалансувати люблінські привілеї у частині розмивання в їхньому тілі ключового прагнення Корони — заперечити генетичну самодостатність Русі й подати останню як невід'ємну й невіддільну складову польського світу. Зрештою, слушним є перенесення з початку 17 ст. до часів Люблінського унії констатації наявності в шляхетському середовищі переконань про поділ Русі, яка перебувала у складі Великого князівств Литовського, на український і білоруський масиви.

Ще одним важливим елементом презентованої в книзі концепції, який виходить далеко за суто

просторову тематику і стосується глобального сприйняття української історії, є добре обґрунтована магістральна теза про глибоку спадкоємність «символічної географії» еліт в княжі та ранньомодерні часи. Показано, як кордони князівств середньовічної Русі визначили уявлення про межі українського простору в шляхетській Русі, що вперше опукло виявилось на Люблінському сеймі 1569 р. Козацтво ж, успадкувавши комплекс уявлень та ідей від шляхти, своїми артикуляціями з приводу ідеальних західного та північного кордонів Гетьманщини відтінило шляхетське бачення на цих напрямках. Воно свого часу проглядалося лише на латентному рівні за браком спонук для виразнішого представлення. Останні з'явилися у зв'язку з відновленням козаками політичної суб'єктності українського світу.

Сильною стороною колективної монографії став докладний аналіз «ментальних мап» українського козацтва та фізичного освоєння козаками території на сході та півдні. Простеження обох складових має непересічне значення, оскільки саме козакам судилося підсумовувати ранньомодерну добу на рівні як осмислення проблеми українського простору, так і встановлення фізичного контролю. У книзі відтінено поступальне проникнення козаків в бік Дону, Чорного та Азовського морів, появу опорних пунктів, перетворення у першій половині 17 ст. цього чинника на аргумент у територіальному дискурсі між Річчю Посполитою, з одного боку, й Османською імперією — з іншого, визначено маршрути переміщень козацьких ватаг між Дніпром і Доном. Водночас проаналізовано перші звістки про уявлення козацької старшини щодо меж українського простору. Обґрунтовано висновок про те, що просторові переконання еліти Гетьманщини та верхівки Війська Запорозького Низового базувалися на завоюванні козацькою старшиною кінця 16 — першої половини 17 ст. шляхетських ідей. При цьому всебічно розглянуто місце «символічної» географії в політичних концепціях українських гетьманів та співвідношення уявлень про український простір і територію влади. Показано, що саме в часи Гетьманщини надзвичайно виразно виявився етноконфесійний підхід до маркування українського простору, адже утворення Слобожанщини та проникнення запорожців на Кубань відразу потягнуло за собою віднесення козацькою старшиною цих теренів до української ойкумени.

Підсумовує колективну монографію блок із трьох розділів. Авторам вдалося сформувавши ефективну стратегію, яка пропускає концепцію крізь сито традиційних до 19 ст. уявлень у Московії про єство теренів сучасної Південної та Східної України та підсумків освоєння території до рубіжної останньої чверті 18 ст. Під кутом аналізу співвідношення концепції з ранньомодерними московськими доктринами перекон-

ливо продемонстровано, що вона не має прямих ідеологічних попередників в московській традиції й постала в 19 ст. на власному ґні. Більше того, у Московії, терени, які в 19 ст. відвели під «Новоросію», не вважали в 16–18 ст. питомою складовою свого простору, їх слід було приєднати, а не повертати. Водночас обидві українські ранньомодерні еліти послідовно зараховували територію до Дону і узбережжя Чорного та Азовського морів до своєї природної ойкумени. Особливо виразно відтілюють тезу авторів їхні спостереження щодо уявлень про цей простір тих представників російської верхівки та чиновництва, чийми руками Петербург здійснював поглинення Запорозжя після ліквідації Війська Запорозького Низового. Ці спостереження, базовані на уведених до наукового вжитку невідомих раніше документах Азовської губернської канцелярії, підводять остаточний баланс.

Іншим важливим напрямком стало з'ясування специфіки запорозької спадщини та її долі в імперських трансформаціях. З огляду на масштаби та різноплановість завдання в одній книзі неможливо всебічно дослідити усю сукупність проблем. Тому автори цілком виправдано зосередилися на визначенні ключових тенденцій, коректно просигналізувавши про це в назвах дванадцятого та тринадцятого розділів. Так само вдало обрано відповідний пункт — оцінка масштабів запорозької спадщини власне уніфікаторами. І з'ясується руйнівна для концепції «України не існувало» закономірність — вони «послідовно визнавали масштабність на макрорівні запорозької спадщини освоєння краю і пропонували зіпертися на неї та її носіїв для забезпечення подальшого загосподарення». Аналогічний ефект з'явився після розгляду тієї реальної ролі, яку імперська влада відвела запорожцям та їхнім поселенням у подальшій долі краю. Авторі продемонстрували тонке розуміння природи тогочасних документальних джерел, що дозволило спростувати низку історіографічних стереотипів щодо генези населених пунктів та еволюції складу населення, а також виявити масив важливої прихованої інформації. А широке залучення картографічних джерел аж до сучасних світлин місцевості, зроблених з космосу, різко збільшило інформаційний потенціал актуалізованої джерельної бази, уможливило застосування оригінальних підходів. Зокрема, безумовно історіографічною знахідкою є використання чинника долі російських фортець у краї для увиразнення впливу запорозьких поселень на урбанізаційний процес. Або варто зазначити, як шляхом аналізу російських містобудівних карт і планів останньої чверті 18–19 ст. було зроблено вмотивований висновок про потужний вплив запорозьких поселень навіть на подальшу топографію міст краю. Завдяки цьому вдалося опрацювати моделі визначення соціального складу населення та первісних історич-

них коренів населених пунктів, вирізнити мізерність допливів людських ресурсів з теренів власне Московії та ролі переселенців з Європи. Натомість аргументовано показано, що основний потік прихоськів прямував з сусідніх українських регіонів, що, накладаючись на потужність запорозької традиції, незворотно зафіксувало регіон як складник українського простору.

Сукупність з'ясованих у книзі тенденцій, притаманних трансформаційним процесам на те-

риторії колишнього Запорозжя, підводить надійний науковий фундамент під їхню українську ідентичність. Бракує хіба об'ємних спостережень щодо земель Бессарабії. Так само в колективній монографії винесено за дужки з'ясування лінії поширення українського сліду на сході на мікрорівні, що, безумовно, слід зробити в майбутньому задля досягнення повноти картини, пов'язаної з оцінкою просторової спадщини ранньомодерної доби в Україні.

Дата надходження статті до редакції: 22.03.2024 р.

Дата схвалення статті до друку: 28.03.2024 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)